

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження стратифікації соціуму на конкретному етапі його існування полягає в проведенні системного соціологічного аналізу динаміки онтогенезу функціонування і розвитку соціальної структури суспільства, виявлення наслідків трансформації соціального простору у зв'язку з його різними змінами, зокрема, з ставленням ринкових стосунків, особливостями впливу процесів стратифікації і мобільності на хід протікання транзитивних процесів. Подібні соціальні явища спостерігаються в сучасних суспільствах країн СНД, Росії і Україні зокрема.

Аналіз наукових джерел відносно обраної тематики свідчить, що, на думку Е.Афоніна, О.Сушиго, Л.Усаченко [1], суспільство транзитивного періоду виступає одним зі значних феноменів соціального перевлаштування будь-якого соціуму. Більш того, у зв'язку з цим важливий системний процес аналізу усієї системи соціальних зв'язків і стосунків, які випробовують нині свою активну трансформацію, виражаючись в значних структурних змінах компонування стержня соціальної структури суспільства, комбінаторних блоків, соціальних груп, що входять в них, класів, шарів, загонів, страт, інших соціальних утворень [2]. Як вважає Д.Дмитрук [3], особливістю транзитивного періоду виступають інтенсивні тенденції деформації стабільних, стійких, навіть відверто стагнаційних в недалекому минулому соціальних утворень. Деякі з них, будучи в недалекому минулому престижними і, здавалося б, непорушними за своїми соціальними статусами і ролями у сфері соціальних зв'язків і стосунків, в кризові періоди зникають, або посідають малозначні, аутсайдерські позиції, відмічається активний зріст принципово нових для колишнього суспільства соціальних утворень і структур. Р.Мертон відмічає [4], що специфікою суспільства, що розвивається, виступає очевидна і потайна констеляція різних соціально-економічних устроїв як минулого соціалістичного ладу, так і нових ринкових реалій. Причому ці системи в транзитний період суспільства представляють унікальний, суперечливий симбіоз складних по протіканню, порою непередбачуваних соціальних явищ. У такий обмежений в масштабах відрізок соціального часу відбувається активне реформування ставлення індивідів, груп, шарів перехідного суспільства не лише до своїх колишніх і нових соціально-професійних статусних і ролевих позицій, але і до сфер мотиваційно-споживчих, ціннісних стосунків, престижу, способу життя, трудових, політичних, духовних, психологічних і інших стереотипів поведінки і мислення.

Одночасно, перехідне суспільство значно стимулювало стратифікаційні і мобільні тенденції в розшаруванні і переміщеннях в соціальній структурі суспільства: стали менш жорсткими обмеження на переходи з однієї соціальної групи, класу в іншу страту, з'явилася система примусового, маргінального переходу з вищестоящих на нижчестоячі позиції. Тобто, соціальна структура активно міняється, у зв'язку з чим потрібним є серйозний теоретичний аналіз усієї сукупності соціальних зв'язків і стосунків, які є її базовою основою. Перераховані проблеми є актуальними для України, однак спостерігається певний недолік теоретико-аналітичних досліджень особливостей формування страт в українській сучасній спільноті. В цьому ракурсі метою статті ставиться дослідження деяких теоретичних аспектів соціально-економічної стратифікації в Україні. Така мета передбачає вирішення певних задач:

розгляд деяких теоретичних концепцій відносно соціально-економічної стратифікації;
визначення особливостей і характерних рис формування і функціонування соціально-економічних прошарків в Україні.

Існують різні концепції стратифікації, які побудовано на соціальній справедливості. Залежно від співвідношення справедливості, свободи, рівності і нерівності можна виділити наступні [5]:

1. Порівняльна концепція. Вона виходить з близькості або тотожності, понять справедливості і рівності. Критерієм зрівняльної справедливості є арифметична рівність. Цей вид справедливості застосовується в області цивільно-правових угод, відшкодування збитку, покарання і так далі

2. Розподільна концепція. Розподільна справедливість як принцип означає ділення загальних благ належним чином, пропорційно вкладу і внеску того або іншого члена суспільства: тут можливим є як рівний, так і нерівний наділ відповідними благами, пільгами.

3. Ліберальна концепція. Ця концепція виходить з можливості збалансувати свободу і рівність, зробити їх опорою один для одного у рамках цілісної системи соціальної справедливості. Найбільш відомим представником цього підходу є сучасний американський філософ Дж. Ролз (автор праці «Теорія справедливості»). Дж. Ролз [6] розглядає справедливість як принцип соціальної організації. У визначення справедливості він включає поняття рівності і нерівності. Справедливість виступає як міра рівності і міра нерівності між людьми. Люди мають бути рівні в правах і ця рівність має бути закріплена законом. Вони мають бути рівні при розподілі соціальних цінностей. Проте справедливою

буде і нерівність в розподілі соціальних цінностей, коли цей нерівний розподіл надає переваги кожному.

Відповідно визначення Роулза, справедливість розпадається на два принципи:

1. Кожна людина повинна мати рівне право відносно найбільш великої системи основних свобод, сумісної з подібними свободами для усіх інших людей.

2. Соціальні і економічні нерівності мають бути організовані так, щоб, по-перше, від них можна було б чекати переваг для усіх і, по-друге, доступ до посад був відкритий усім.

Цінності ліберальної демократії є пріоритетом розвитку України, тому концепція Дж. Роулза представляє інтерес в практичному плані. Україна - багатонаціональна держава, об'єднуючим чинником в силу цього має бути ідея загальнонаціональна, а не націоналістична. Одночасно потрібно вести мову і про причини соціальної нерівності, основні з яких можна узагальнити наступним чином:

функціоналізм:

1. Коли в суспільстві будь-який вид діяльності або професія цінуються більше, і залежно від зачужості цих професій будується ієрархія в суспільстві.

2. Здібності у людей різні, найбільш талановиті, займаються найбільш престижними професіями, талановиті повинні посідати верхівку соціальної піраміди. За Марксом [7]:

1. Соціальна нерівність заснована на економічній.

2. Ті, що володіють власністю пригноблюють тих, хто нею не володіє;

за М.Вебером [8] в основі соціальної нерівності лежать багатство, влада, престиж;

за П.Сорокіним [9] причиною соціальної нерівності є власність, влада, професія

За формами соціальної нерівності розрізняють біосоціальне, сексуальне, етнічне, національне та гендерне.

Українське суспільство на підґрунті певних цивілізаційних і історичних передумов характеризується власною структурою соціально-економічної стратифікації. На думку сучасних фахівців [3; 6], завдяки змінам, що сталися за останнє десятиліття, в соціальній структурі українського суспільства, в ньому відбулася структуризація і виділилося п'ять соціальних класів: капіталократії, державної і силовій бюрократії, найманій робочій сили, підприємців і утриманців. За роки незалежності в Україні сформувалася нова, пострадянська структура суспільства. Це стало можливо після десятирічного періоду соціально-економічної стабілізації, що настав після кризи 1997-98 років. Поступово почала балансуватися економіка, формуватися рівновага на ринку праці, стабілізуватися виробництво, і усе це разом стало причиною виникнення нової соціальної структури суспільства.

Якщо розглядати класи як стійкі соціальні групи, які визначаються своїм місцем в структурі власності відповідно до своєї долі отримання національного прибутку, впливу і використання державної влади, то можна виділити наступну класифікацію. Панівним класом в Україні є так званий клас капіталократії, який виник в результаті розробки інноваційних методів конвертації економічної власності і економічних можливостей в політичну владу. Його особливістю є те, що він є розпорядником системного вертикально-інтегрованого бізнесу, представленого, як правило, в сировинному секторі економіки, який, у свою чергу, являється бюджетоутворюючим на загальнодержавному рівні. Капіталократія не є соціальним монолітом, вона внутрішньо структурована на певні прошарки.

Прошарок великого фінансово-промислового капіталу є соціально активним і здійснює політичні інвестиції. Він не просто презентований у владі, а фактично є розпорядником і інвестором політичної влади. За часів Л. Кучми так звані олігархічні групи мали тіньовий вплив, в умовах олігополії за рахунок політичних інвестицій вони отримали легітимний статус в системі представницької влади. При цьому більшість так званих олігархічних угруповань є власниками і інвесторами усіх домінуючих в Україні політичних сил, представлених в парламенті, і відповідно мають доступ до виконавчої влади.

Прошарок власників є стратегічною стратою, яка була сформованою в умовах номенклатурного пострадянського капіталізму, як правило, на основі корупційних механізмів і номенклатурної спадковості. Цей прошарок пасивний в політиці, але є фундатором і креатором багатьох бізнес-схем. Наприклад, історія так званої київської олігархічної групи у тому числі пов'язана з впливом провідної номенклатурної групи, яка отримала значну пострадянську власність, що стала стартовим майданчиком для подальшого накопичення. Це явище властиво не лише Україні, воно характерне для усіх пострадянських країн, у тому числі, для наших сусідів Польщі, Словаччини і так далі. Проте, цей прошарок пасивний і, маючи юридично оформлену власність на виробничі і земельні активи, як правило, обмежується тільки патрунуванням і забезпеченням неформальних зв'язків у владі.

Третій шар капіталократії представлений великим або топ-менеджментом. Це нове явище в економіці, яке проявилось в останнє п'ятиріччя. У пострадянських країнах фактично пройшов процес своєрідної революції менеджерів, коли поряд з власниками виник прошарок високооплачуваних

найнятих робітників, що являються, крім усього іншого, долевіками в прибутку підприємств і працюючих на довірі. Цей менеджерський прошарок узяв на себе відповідальність за реструктуризацію і капіталізацію тих активів, які формувалися в умовах номенклатурного капіталізму. Останніми роками більшість відомих українських фінансово-промислових груп провели презентацію своїх команд, де на чолі з власниками компаній стоять молоді люди 30-40 років, розпорядниками, що фактично являються, і організаторами цього бізнесу. Цей активний прошарок в 2006-2007 роках почав з'являтися в політиці в якості активних провайдерів політичних проєктів. Варто очікувати, що через найближчим часом представники цієї генерації будуть активно представлені у виконавчій структурах влади. Вони є новим менеджерським капіталом з досвідом управління власністю, і вони в першу чергу будуть зацікавлені не в публічній політиці, а в створенні відповідної їх інтересам системи держуправління.

Останній прошарок класу капіталократії є так звана середня ланка. Йдеться про представників середнього бізнесу або селф-мейда. Представники цього прошарку затвердилися у сфері сервісу, мережових торгових системах, туризмі, інфраструктурних проєктах. Як правило, це мобільні групи з високою економічною нормою прибутку, який вже починає конкурувати з сировинним сектором. Ця група надзвичайно активна у сфері соціального проєктування, але політично пасивна і на відміну, наприклад, від олігархів не здійснює політичних інвестицій, обмежуючись політичною рентою, тобто спонсорською підтримкою влади. Особливість середньої ланки полягає в посіданні пасивної позиції і «відкупі» від політиків [10]. Унікальність соціально-економічної структури України полягає в тому, що підприємницький клас за своїми інтересами ближче до класу найманих працівників, ніж до капіталократії.

Другий соціальний клас, який також має право на самостійне визначення, - державна і силова бюрократія. Особливість його полягає в тому, що, на відміну, наприклад від Росії, українська державна система управління була збалансованіша і поступово йшов політичний перерозподіл бюрократичної системи як ресурсу. Таким чином, на базі середньої ланки виконавчої влади державно-корпоративного сектора була сформована нова генерація бюрократії, яка має внутрішню спадковість, є професійною і також представляє певний науковий інтерес.

Одночасно, починаючи з 2005 року, після кадрової відлиги цей клас набуває впливу, що особливо помітно в дискусіях на тему реформи самоврядування, в яких позиція виконавців середньої ланки є досить значимою і вагомою. У ще більшій мірі це стосується силової сфери, до якої відноситься командний склад армії, спецслужби, а також суди. Віднесення до цієї категорії судової гілки влади можна вважати суто українським феноменом, проте в українських реаліях суди за своїми функціями виступають елементом силової бюрократії. І нереформованість в даному випадку судової системи лише підтверджує те, що вона є елементом репресивного апарату пануючої групи, яка використовує її через кадрову політику і судову номенклатуру.

Третій клас - клас підприємців. На відміну від капіталократії, це досить широкий соціальний прошарок, що використовує високий рівень експлуатації і формує власну справу на основі картельних форм сімейного типу і індивідуального підприємництва. Унікальність соціальної структури України полягає в тому, що підприємницький клас за своїми інтересами є ближчим до класу найманих працівників, ніж до капіталократії. Це пояснюється тим, що він несе на собі усю тяжкість податкового тягаря і соціального навантаження.

З цим класом пов'язують ідеали облаштування і забезпечення соціальної сфери. Одночасно саме він є самим ризиковим з точки зору економічної поведінки і позиціонування в суспільстві. Так само, як клас найманих працівників, клас підприємців пасивний відносно формування державної влади, оскільки є тільки носієм голосу і не має інших важелів впливу. До підприємницького класу можна віднести такі прошарки як індивідуальне підприємництво, яке ґрунтується на самоексплуатації, артільні, кооперативні, сімейні форми організації малого бізнесу з малими обсягами обороту, а також фермерське господарство.

Четвертий соціальний клас - клас найманої робочої сили, який також внутрішньо диференційований і до якого можна віднести і держслужбовців, причому, з високим рівнем експлуатації цієї професійної робочої сили, промислових робітників, і так званих інфраструктурних працівників, а також сільськогосподарських працівників, що є досить широким шаром найманої праці, яка, судячи з тенденції аграрної реформи, розширюватиметься у зв'язку з розвитком великого аграрного бізнесу.

Сюди також відноситься середня ланка найманої праці, який є досить нестійким прошарком працівників, пов'язаних з галузями внутрішнього ринку, а саме переробною, легкою промисловістю. Це надзвичайно нестійкі галузі з точки зору професійного складу і підготовки кадрів. З іншого боку, це досить широкий прошарок, що виражає інтереси провінції на рівні економіки району і області.

І останній соціальний клас - утриманський. Це ті, хто безпосередньо залежить від державної соціальної політики. Як соціально-економічне явище і феномен цей клас понад усе властивий саме

пострадянським країнам. В Україні є багатомільйонний клас утриманців, залежних від пенсійного забезпечення і соціальної допомоги. В першу чергу, це люди пенсійного віку - майже 14 мільйонів громадян України із загальними інтересами і наявністю певної політико-демографічної ідентичності - як електорат вони зазвичай діють дуже організовано залежно від регіону і традицій. Друга складова цього класу - це соціальна група утриманців, що знаходяться на утриманні в силу травматизму. Це також чималий прошарок до 1 мільйона громадян, які об'єднані їх положенням, рівнем доходів, соціальними можливостями. В Україні ця група самоорганізується в потужні лобістські громадські організації [11].

Десятиліття трансформаційного періоду в Україні, які розглядалися, як нова спроба створити умови для проведення в країні органічної модернізації, принесли радикальні зміни в соціальну структуру і соціальну стратифікацію суспільства. В якості універсального пускового механізму модернізації реформаторами розглядався ринок. Однак зміни, що сталися в суспільстві, ніяк не відповідали тим очікуванням, з якими більшість населення зв'язували подолання етакратичного соціалізму. Останнє десятиліття 20 сторіччя було періодом спонтанних змін соціальних інститутів, прискореної заміни держави як власника громадських ресурсів приватникам, формування олігархічної структури власності, що залишила опору влади, маргіналізації більшості соціальних груп зубожіння найбільш слабких соціальних шарів. Місце середнього класу зайняла «середня маса», що має пасивні стратегії адаптації до реформ.

Актори соціального росту і інновацій зосередилися переважно у верхньому елітному шарі, який діяв виходячи з власних інтересів, ігноруючи інтереси інших соціальних груп. Мотор органічної модернізації реально не лише не запрацював, він не був навіть і запущений, а мінімізація ролі держави привела до архаїзації економіки, її структурної деградації і криміналізації. Не вдалося сформувати масовий шар дрібних і середніх підприємців. Умови функціонування цього наймасовішого актора економічної активності з року в рік погіршувалася, що перешкоджало росту кількості малих і середніх підприємств і чисельності, зайнятих в них працівників, що залишалися практично незмінними упродовж 1994-2000 рр.

Проте, за останнє десятиліття 20 віку в Україні почали функціонувати нові елементи інституціональної матриці, що відповідають ринковій економіці: приватна власність в різноманітних видах, конкуренція, прибуток. Формується ринок праці, ціна робочої сили, відношення вільного обміну товарами і послугами на ринкових принципах. І хоча ці елементи ринку функціонують в локальних середовищах, не стали домінуючими, їх вплив на життя суспільства вже очевидна, і вони все більше завойовують соціальний і економічний простір.

Крім того, широке поширення в суспільстві, особливо в молодих вікових когортах, отримує нова система цінностей, орієнтована на приватну власність, індивідуальний успіх, ліберальні свободи. Відповідно, і професійна підготовка молоді стала наближеніша до потреб сучасного етапу розвитку ринкової економіки в Україні, її галузевої структури. Десятиліття реформ сформувало потенціал інноваційної поведінки в нових економічних умовах, які ще далекі від стандартів західного ринкового суспільства і відбивають ситуацію, що склалася в країні. В той же час велика частина населення, особливо середнього і старшого віку, помітно гірше, ніж молодь, пристосувалася до громадських змін і існує в режимі виживання і невпевненості у своєму майбутньому.

Напрями подальшої трансформації соціальної стратифікації безпосередньо пов'язані з тим, докілька буде витриманий проголошений на рубежі віків новий курс на централізацію владних функцій, посилення ролі держави в проведенні ліберальних економічних реформ і в захисті слабких соціальних прошарків. Ці завдання спочатку суперечливі за методами свого рішення. При цьому йдеться, передусім, про самі невідкладні заходи, які не були, а мали б бути реалізовані вже на першому, так званому ліберальному етапі реформ. У основних напрямках соціально-економічної політики уряду України на довгострокову перспективу пропонується рішення комплексу проблем: інвестиційних, бюджетних, грошово-кредитних, регіональних і розвитку ринку землі і іншої нерухомості.

Виділимо серед них ті заходи економічного характеру, які можуть зробити істотний вплив на соціальну стратифікацію суспільства, змінити її композицію. По-перше, вдосконалення оподаткування: раціональне, справедливе обкладення природних ресурсів і нерухомості, послідовне зниження податків, створення умов для легалізації прибутку підприємств. Ці заходи здатні стимулювати розвиток реального сектора економіки і відповідним чином підвищити зайнятість населення на ефективних підприємствах, скорочуючи число низькодоходних груп. По-друге, захист і реалізація прав власників. Тут істотно не лише передбачене вдосконалення законів і роботи правоохоронних органів, але і послідовне розширення права приватної власності на землю, зрівнювання шансів державних і приватних підприємств в отриманні держзамовлення на оборонні дослідження і виробництво, а також у сфері соціальних послуг. Таким чином, робляться кроки по реальному вирівнюванню умов функціонування державного, змішаного і приватного секторів

економіки, їх конкуренції в залученні державних і західних інвестицій. По-третє, реформа заробітної плати, яка поступово повинна зрости в 2-2,5 рази. Відомо, що ріст доходів населення здатний понизити соціальні витрати держави і виправити антиринкову податкову систему, при якій основну частину податків платять підприємства, тоді як в країнах з ринковою економікою основний платник податків - населення. Ріст заробітної плати повинен підвищити трудову мотивацію працівників і, крім того, розширити внутрішній попит в країні, що є однією з умов економічного зростання. По-четверте, соціальний захист населення і інвестиції в «людський капітал». Їх надійність і ріст можливі тільки при поступальному розвитку економіки. До теперішнього часу цей ресурс, накопичений за роки соціалістичної модернізації, значною мірою витрачений. По-п'яте, створення умов росту інвестицій (вітчизняних і іноземних) у високотехнологічні і конкурентні сектори економіки. При цьому є зважаючи на нарешті почати здійснення структурної реформи економіки, щоб здолати її сировинну спрямованість і спробувати включитися в загальносвітовий процес глобалізації, створення постіндустріальної інформаційної економіки і становлення відкритого суспільства.

Ці заходи економічного характеру, комплексно реалізовані, можуть стати вирішальними для розвитку країни і визначення її місця у ряді розвинених країн. Вони здатні створити сприятливіше соціальне поле і нормативно-правовий порядок для раціональної поведінки значних груп людей. При цьому соціальна стратифікація населення повинна набути стійкішого вигляду з долею середнього класу, що збільшилася. Адміністративні важелі укріпленої централізованої влади можуть сприяти такому розвитку, якщо вони не трансформуються і якщо чиновницький апарат не може захищати свої права на отримання так званої статусної ренти. При такому розвитку подій трансформації суспільства до ринку має не перешкоджати іншим громадським групам, реалізовувати свій модернізаційний потенціал.

У сучасній ситуації досить важко представити стратифікаційні дослідження у вигляді добре структурованого потоку. Навпаки, відбувається його розпад на окремі струми і напрями, що віддаляються від витоків і при цьому чужі русла, що постійно перетинають на своєму шляху, забираючи положення з інших напрямів. На цей складний процес фрагментації і реінтеграції слід звернути особливу увагу при аналізі сучасних стратифікаційних підходів. Різноманітні зв'язки між членами суспільства, соціальними групами, а також усередині них, що виникають в процесі життєдіяльності, тобто громадські стосунки, зазнають постійних змін. Сьогодні процес їх розвитку йде у напрямі ускладнення.

Завдяки змінам, що сталися за останнє десятиліття, в соціальній структурі українського суспільства, в ньому відбулася структуризація і виділилося п'ять соціальних класів: капіталократії, державної і силової бюрократії, найманої робочої сили, підприємців і утриманців. За роки незалежності в Україні сформувалася нова, пострадянська структура суспільства. Соціально-економічна стратифікація, що склалася, відрізняється крайньою неурівноваженістю, нестабільністю, соціальною дезинтеграцією і слабким потенціалом розвитку.

Література

- 1.Афонін Е.А. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні /Е.А. Афонін, О.В. Суший, Л.М. Усаченко // Український соціум. – 2011. – №4. – С.7-30.
- 2.Парсонс Т. Система современных обществ /Т.Парсонс/ Пер. с англ. Л. А. Седова и др. –М.: Аспект-Пресс, 1998.-266 с.
- 3.Дмитрук Д.А. Соціально-економічна нерівність: чинники формування та механізми закріплення /Д.А.Дмитрук // Український соціум. – 2011. – №1. –С.15-31.
- 4.Мертон Р. Социальная структура и аномия /Р.Мертон // Социс. - 1992. - №2, 3, 4.
- 5.Общая социология. Под ред. А.Г. Эфендиева-М.: Инфра-М, 2005.-654 с.
- 6.Ролз Дж. Справедливость как честность / Дж.Ролз // Логос. – 2006. - №1. - С. 35-60.
- 7.Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 гг. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т.46. – Ч. II. – С. 5-394.
- 8.Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990.- 808 с.
- 9.Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. - М.: Политиздат, 1992.- 308с.
10. Уорнер Л. Социальный класс и социальная структура / Л.Уорнер // Рубеж. - 1997. – №10. – С. 57-69.
11. Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. /А.Р.Рэдклифф-Браун. - М.: Восточная литература, 2001.- 304с.